

De diepere achtergronden van het klimaatprobleem

Over schuld, bekering en wedergeboorte

dr. Maarten J. Verkerk

De documentaire *An Inconvenient Truth* van Al Gore heeft geleid tot een doorbraak in de publieke opinie. Alhoewel deze documentaire vol retoriek zit, op een suggestieve manier de gegevens presenteert en meerdere onjuistheden bevat, wordt algemeen erkend dat de boodschap juist is: het klimaatprobleem wordt grotendeels door het handelen van de mens veroorzaakt. De toekenning van de Nobelprijs voor de vrede aan Al Gore (samen met het *International Panel for Climate Change* - een orgaan van de VN) heeft de autoriteit van deze documentaire alleen maar versterkt.

Betere techniek en vrije markt

Het klimaatprobleem staat echt op de agenda. Je kunt geen krant opslaan of je vindt er berichten over alternatieve brandstoffen, CO₂-neutrale gebouwen, duurzame producten, subsidies en wettelijke maatregelen. Steeds meer wordt de suggestie gewekt dat het klimaatprobleem een technisch en economisch probleem is. En met een beetje politieke wil moet het wel lukken. De rationale achter deze suggestie is dat in het verleden (alle) grote problemen met behulp van de techniek opgelost konden worden. Denk bijvoorbeeld maar aan het gat in de ozonlaag dat door de uitbanning van de CFK's weer kleiner aan het worden is. En denk ook maar aan sterk vervuilde rivieren in Europa die door een streng milieubeleid weer zo schoon zijn geworden dat zelfs de zalm teruggekomen is. Als in het verleden de problemen met een betere techniek opgelost konden worden, waarom kan dat nu dan niet? Tegelijkertijd wordt gesteld dat de vrije markt voldoende corrigerende mechanismen kent om dit soort grote problemen op te lossen. Denk bijvoorbeeld maar aan de 'boterberg' en de 'wijnplas' die door de markt 'weggewerkt' werden. Het lijkt er op dat hét recept om het klimaatprobleem is: een betere techniek in een vrije markt.

Kan het klimaatprobleem met technische middelen opgelost worden? Kent de vrije markt voldoende mechanismen om tot een duurzame samenleving te komen? Is er voldoende politieke moed om de nodige maatregelen te treffen? Het is opvallend dat in het gehele debat over duurzaamheid zo weinig aandacht gegeven wordt aan de diepere achtergronden van de ecologische crisis. Zonder kennis van deze achtergronden kun je immers ook niet beoordelen of de voorgestelde oplossingen wel afdoende zullen zijn.

Historische wortels

In 1967 publiceerde Lynn White jr. in het Amerikaanse tijdschrift *Science* het artikel 'De historische wortels van onze ecologische crisis'. Dit artikel is een klassieker geworden. Hierin stelt White dat de manier waarop mensen met de natuurlijke omgeving omgaan in hoge mate bepaald wordt door hun religieuze visie op de werkelijkheid. In de heidense godsdiensten werd de natuur - inclusief de mens - als één goddelijk geheel gezien. De eenheid van mens en natuur werd door allerlei mythen en rituelen omgeven. De aanbidding van de natuur stond centraal. Door middel van verschillende rituelen probeerde de mens invloed uit te oefenen op de loop der dingen. Onder invloed van het christendom veranderde de visie van de mens op de natuur. Volgens White heeft het scheppingsverhaal hierbij een grote rol gespeeld. De erkenning dat God de hemel en de aarde geschapen heeft

betekende dat de natuur haar goddelijke status ontzegd werd. De schepping van de mens naar het beeld van God impliceerde naar zijn mening dat de mens in het middelpunt van de natuur werd gezet. De opdracht om de aarde te bewerken had tot gevolg dat de mens de natuur mocht gebruiken voor het realiseren van zijn eigen doelstellingen. Lynn White concludeert dan ook dat het christendom verantwoordelijk is voor de veranderende visie op de werkelijkheid: van een te aanbidden god tot een voor eigen doel te gebruiken materiaal. En die visie heeft de weg vrijgemaakt voor de uitbuiting van de natuur.

Er zijn veel argumenten die de these van White ondersteunen. Onderzoek heeft uitgewezen - we denken onder andere aan het werk Hooykaas en Mumford - dat het christendom inderdaad de weg heeft vrijgemaakt voor de ontwikkeling en de verspreiding van wetenschap en techniek. Daarnaast hebben christenen een grote rol gespeeld in de groei van de industrie en het bedrijfsleven. Zij hebben maar al te vaak gestreefd naar winstmaximalisatie ten koste van natuur en milieu. In sommige christelijke kringen is de opdracht om de aarde te bewerken wel uitgelegd als 'er uit halen wat er in zit'. Bekend is de Weber-these die een relatie legt tussen het calvinisme en de opkomst van het kapitalisme; een these die trouwens discutabel is.

Maar er is ook veel kritiek op de these van White uitgeoefend. De Australische filosoof John Passmore heeft er op gewezen dat er onderscheid gemaakt moet worden tussen het 'heersen over de natuur' en het 'gebruiken van de natuur ten eigen nutte'. Het eerste betekent dat de mens het recht heeft om de natuur binnen bepaalde kaders te gebruiken. Die notie vinden we in de bijbel terug. Het tweede houdt in dat je met de natuur mag doen wat je wilt. Die gedachte komen we niet in de bijbel tegen maar vinden we wel bij de Stoïcijnen terug.

De Nederlandse filosoof Egbert Schuurman stelt dat de gedachte van de mens als het middelpunt van de schepping niet afkomstig is uit de bijbel maar uit de Renaissance en de Verlichting. Deze stromingen hebben de autonomie van de mens benadrukt. Het menselijke 'ik' werd het uitgangspunt voor het denken en het handelen. Het is volgens hem juist deze laatste houding geweest die heeft geleid tot de moderne tijd met haar vooruitgangsgeloof.

Antropocentrisme

Als we de these van White en de daarop uitgebrachte kritiek rustig laten bezinken dan komt er een scherp beeld naar voren. Zodra de mens zichzelf als heer en meester over de werkelijkheid uitroept, wordt de natuur gedegradeerd tot object dat uitgebuit mag worden. Zodra de mens zichzelf in het middelpunt van de cultuur stelt, verliest de natuur haar eigen zin en waarde. Als we vanuit dit beeld terugkijken dan is de diepere oorzaak van het klimaatprobleem gemakkelijk te identificeren. Namelijk in de autonome mens die in de naam van de vooruitgang de natuur uitgebuit, haar energiebronnen met forse snelheid opmaakt en de schaarse grondstoffen in een hoog tempo verbruikt. Het is de autonome mens die zichzelf in het centrum van de werkelijkheid plaatst en die de eigen aard en eigen waarde van de natuurlijke omgeving niet erkent. Het is de autonome mens die op veel grotere voet leeft dan onze planeet kan dragen. We concluderen dan ook dat de diepere achtergrond van het klimaatprobleem ligt in de autonome mens die de natuur ten eigen nutte uitput.

Het leidt geen twijfel dat deze houding - wijsgerig gezien - haar oorzaak vindt in de Renaissance en de Verlichting. Wat betreft de Renaissance denken we bijvoorbeeld aan een Italiaanse graaf en denker Pico Della Mirandola (1463-1494) die benadrukt dat de mens zichzelf op harmonieuze wijze gestalte moet geven. In zijn visie 'boetseert' de mens zichzelf

naar een zelf gekozen vorm 'als een vrij en soeverein kunstenaar'. Een hoogtepunt in deze traditie is het 'ik denk, dus ik ben' van Descartes waarin geen plaats is voor de medemens en de natuur. Terecht stelt Schuurman het christendom en de Renaissance / Verlichting scherp tegenover elkaar: het christendom kan getypeerd worden als theocentrisch (God staat centraal) en de Renaissance / Verlichting als antropocentrisch (de mens staat centraal). Op basis van deze analyse zouden we kunnen concluderen dat de these van Lynn White afdoende weerlegd is: het christendom is niet de eerste schuldige van het klimaatprobleem.

Maar toch wil ik deze conclusie niet trekken. Als we een spade dieper steken dan komt de these van Lynn White in een ander perspectief te staan. We bewegen ons dan niet meer op het niveau van het theoretische denken maar op het niveau van het individu. Het 'zichzelf in het middelpunt plaatsen' is geen patent van de denkers van de Renaissance en de Verlichting: we vinden dit terug in alle mensen. Ook christenen worden er door beheerst. De zonde zit diep in het hart van de mens. Deze gedachte is in de christelijke traditie zo fundamenteel dat ze in de verschillende belijdenisgeschriften expliciet verwoord is. Uiteindelijk is de kern van de zonde dat de mens God niet aanbidt maar zichzelf in het middelpunt plaatst. En vanuit dit middelpunt 'boetseert' hij zijn eigen leven.

Daar komt nog het volgende bij. De geschiedenis van onze samenleving laat zien dat christenen en humanisten zij-aan-zij stonden in de opbouw van onze cultuur. Zij hebben samen bijgedragen aan de ontwikkeling van de wetenschap, techniek en economie. Zij hebben samen de opbouw van de verzorgingsstaat laten prevaleren boven het beheer van de schepping (Höfle). Daarmee dragen christenen en humanisten gezamenlijk schuld. Schuld tegenover arme landen die leeggeroofd zijn. Schuld tegenover komende generaties die we met een gigantisch grondstoffentekort en een levensbedreigend klimaatprobleem opzadelen.

Genoegdoening

Hoe ga je om met schuld? De eerlijkheid gebiedt te zeggen dat het westerse vooruitgangsgeloof daar nauwelijks handvatten voor biedt. Daarvoor moeten we echt terug gaan naar oude religieuze tradities. In de joodse cultus kon de schuld van de mens verzoend worden door schuldoffers. Het schuldoffer heeft tot achtergrond de idee van de genoegdoening. Het gaat om het regelen van een vergoeding voor wat men achtergehouden of weggenomen heeft. Het schuldoffer kon gebracht worden voor zonden die 'in zwakheid' en 'in dwaling' begaan waren. Opzettelijke zonden waren daarvan uitgesloten. De kracht van het schuldoffer vinden we primair in de genoegdoening zelf. Maar ook het ritueel - zoals het sprenkelen van het bloed rond het altuur - is bijzonder belangrijk. Daarmee stuiten we meteen op een blinde vlek in het huidige klimaatdebat: de ideeën 'genoegdoening' en 'ritueel' zijn vrijwel afwezig. Een enkele keer wordt gesproken over 'genoegdoening' als het gaat om het (gratis) ter beschikking stellen van duurzame technieken aan ontwikkelingslanden. De gedachte van de genoegdoening vinden we ook terug in de *green card* waarin elke milieubelasting gecompenseerd wordt door de aanplant van bomen. Maar rituelen om onze 'zonden' weg te nemen zijn afwezig.

In dit verband wil ik nog twee woorden uit de joods-christelijke traditie naar voren halen: 'bekering' en 'wedergeboorte'. Het woord 'bekering' duidt met name op een andere houding: je keert je om op de weg die je gaat. En dat is van groot belang in het klimaatdebat: we hebben een andere houding nodig. Steeds weer blijkt dat technische maatregelen zoals energiebesparing teniet worden gedaan door de drang van de mens om meer te consumeren. En wedergeboorte duidt op iets nieuws. Je wordt opnieuw geboren. Je wordt

een ander mens. En je gaat je anders gedragen. Zo kan wedergeboorte leiden tot een andere techniek, een nieuwe economie en een beter functionerende wereldpolitiek. Daarmee kom ik terug op de vraagstelling aan het begin van dit artikel. Als de oorzaak van het klimaatprobleem in de houding van de mens ligt (antropocentrisme) dan zullen we die houding ter discussie moeten stellen. En dan zullen we inderdaad woorden als 'schuld', 'bekering' en 'wedergeboorte' moeten gebruiken. Zonder erkenning van schuld heeft het ontwikkelen van nieuwe technieken weinig zin. Zonder bekering zal de economie blijven groeien en de CO2 uitstoot gewoon toe blijven nemen. Zonder wedergeboorte zal de vrije markt gewoon haar werk doen en zullen de rijke landen rijker worden en de arme landen armer (Noreena Hertz). Anders gezegd, zonder erkenning van schuld, zonder bekering en zonder wedergeboorte kunnen solidariteit, duurzaamheid en gerechtigheid nooit met elkaar verbonden worden.

Religieuze betekenis

Ik wil nog op het volgende wijzen. In de joodse traditie heeft het schuldoffer ook een religieuze betekenis: de mens staat schuldig ten opzichte van God. Deze laatste gedachte komt met name naar voren in het zondoffer. Schuld heeft te maken met de aantasting van de heiligheid van God. Het 'heilige' is in het geding. Je kunt de vraag stellen in hoeverre termen als 'schuld', 'bekering' en 'wedergeboorte' in een pluriforme maatschappij religieus geduid moeten worden. Vanuit joods-christelijke perspectief is dat terecht. Maar kun je deze eis bijvoorbeeld ook stellen aan niet-christenen als humanisten en verlichtingsaanhangers? Ik ben van mening dat ook zij niet om een seculier-religieuze duiding heen kunnen. Al is het alleen al omdat het westerse vooruitgangsgeloof - ik verwijs hiervoor naar de analyses van Goudzwaard, Szerzinski en Gray - gezien kan worden als een geseculariseerde versie van de christelijke toekomstverwachting. Daar komt bij dat ook niet-christenen de zin en de waarde van de natuurlijke omgeving zullen moeten duiden in termen die de mens overstijgt. Anders gezegd: ook kritische humanisten en fundamentalistische verlichtingsdenkers moeten zich verhouden tot het 'heilige'. Ook zij dragen 'schuld', moeten zich 'bekeren' en bidden om 'wedergeboorte'. In dit verband wil ik een opmerking van Vittorio Hösle naar voren halen. In zijn *Moskouwse Voordrachten* stelt hij dat wie niet in een traditie geworteld is de toekomst geen gestalte kan geven.

Conclusie

Moeten we dan geen nieuwe technieken ontwikkelen? Natuurlijk wel. Moeten we geen economische middelen inzetten om tot een duurzaam gebruik van energie en grondstoffen te komen? Natuurlijk wel. Moet de vrijheid van de consument en de industrie om naar hartelust te consumeren niet aan banden worden gelegd? Natuurlijk wel. Maar als al deze maatregelen in het perspectief blijven staan van de autonome mens dan zullen nieuwe technieken, economische systemen en democratische structuren niet meer dan een druppel op een gloeiende plaat blijken te zijn. Het gaat allereerst over schuld. En het gaat ook om bekering en wedergeboorte: een andere houding en een ander gedrag. Van daaruit mogen nieuwe technieken, economische maatregelen en politieke wetten een verdere betekenis krijgen. Als de verkoop van biologische en *fair trade* producten in een rijk land als Nederland een goede indicator is van de geestelijke gesteldheid van ons volk, dan kunnen we van bekering nog nauwelijks spreken. Zolang autofabrikanten nog onbeschaamd middenklassers met een verbruik van een op tien op de markt te zetten en de verkoop van SUV's met een verbruik van een op zeven à acht stimuleren is wedergeboorte ver te zoeken. Het is tijd voor

verootmoediging. In dit verband wil verwijzen naar het slot van het artikel van Lynn White. Hij verwijst daarin naar de theologie van Fransiscus van Assisi die de deugd van nederigheid benadrukt; een deugd die alle ruimte geeft aan de medemens en aan de gehele schepping.

Dr. Maarten J. Verkerk is bijzonder hoogleraar Reformatorische Wijsbegeerte aan de Technische Universiteit Eindhoven. Deze bijdrage is een bewerking van zijn lezing op de studieconferentie van de Vereniging voor Reformatorische Wijsbegeerte op zaterdag 12 januari 2008.